

П'ясецька-Устич С. В.
*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

СИСТЕМНА КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ТА ВПЛИВ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА

Анотація

У статті розглянуто теоретичні та методологічні основи корупції як системної проблеми. Корупція проаналізована як складне соціально-економічне явище, досліджено її основні види, систематизовано основні підходи в економічній теорії до інтерпретації поняття корупції, з'ясовано причини виникнення корупційних економічних відносин. Досліджено специфічні чинники, які визначають розвиток корупції та її наслідки в соціально-економічній системі суспільства.

Проаналізовано причини виникнення корупційно-тіньових економічних відносин в українській економіці, показано, що тіньова діяльність учасників ринку призводить до негативних соціально-економічних наслідків для держави і суспільства: деструктивно впливає на режим конкуренції, деформує ринковий механізм, податкову та кредитно-грошову системи, здійснює негативний вплив на стан державних фінансів. Тіньові процеси викликають значні деформації соціальної сфери.

Проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що корупційно-тіньові відносини – це системні проблеми розвитку національного господарства, які не тільки є загрозою національній безпеці, а й створюють виникнення мультиплікативного негативного впливу на соціально-економічну систему суспільства.

Вступ

За роки ринкових перетворень в Україні сформувалися механізми тіньових економічних відносин, які створюють загрозу економічній безпеці. Важливі місце і роль у тіньових економічних відносинах належить корупційним процесам, які спричиняють суттєвий негативний вплив на суспільне відтворення й є серйозним стримуючим чинником підвищення ефективності соціально-економічного розвитку сучасного суспільства.

Незважаючи на майже три десятиліття ринкових реформ, успіхи української економіки залишаються скромними. Це мимоволі порушує питання про якість вітчизняних перетворень і можливі напрями їх

корегування. Заплановане зростання української економіки несумісне з існуючим широким розвитком корупції. Це означає, що або запланованого зростання досягти не вдасться, або для його досягнення доведеться перейти від декларативної до реальної боротьби з корупцією.

Проблеми корупційної взаємодії в українському суспільстві сьогодні набули рівня глобального явища, коли корупція в країні утворює певну систему соціально-економічних відносин, тісно переплетених між собою.

Корупція зростає тоді, коли існує прагнення одержати економічну ренту за допомогою політичного процесу, яким є державне регулювання різних сфер економічного життя. Беручи даний принцип за основу, представники бюрократії, політики, бізнесу та всі зацікавлені групи намагаються державну владу підкорити приватним інтересам, що призводить до «приватизації держави». Це перетворює корупцію на системний чинник, який впливає на всі сфери життя суспільства.

Саме тому необхідні розроблення та реалізація ефективних соціально-економічних стратегій протидії корупції на всіх рівнях соціально-економічної організації.

Основи дослідження корупції як системної проблеми сучасного суспільства закладено в працях Д. Акемолга, Т. Варьє, Л. Вайлда, Дж. Джонса, Д. Кауфмана, Ж.-Ж. Лаффона, С. Роуз-Аккерман [1; 13], Дж. Хеллмана, Е. де Сото [16], В. Танзі, Л. Уайлда, М. Філа, С. Хантітона та ін.

Питаннями формування розширеної трактовки поняття «корупція», вимірюванню і типологізації корупційної економічної активності присвячено роботи А. Алатаса [20], Р. Вішні, Р. Клітгарда [22; 23], Ф. Мендеса, П. Хейвуда, Е. Фейга [21], Ф. Шнайдера [25] та ін.

Значну увагу дослідженню тіньової економіки і корупції приділено в працях С.Ю. Барсукової, А.С. Вахрушева, С.М. Гурієва, В.О. Ісправнікова [6], Т.І. Корягіної, Т. Сатарова, С.П. Юхачова, С.М. Єчмакова [4], В.М. Полтеровича [10] та ін.

Розроблення проблем, пов'язаних із корупцією та тіньовою економікою і необхідністю їх суттєвого обмеження, знаходиться у сфері інтересів вітчизняних спеціалістів, таких як: А. Базиліук, З. Варналій [2; 17], А. Волошенко [3], В. Гончарова, І. Длугопольський, І. Мазур [9], В. Предборський [11], Р. Пустовіт [12], Т. Тищук [18], Ю. Харазішвілі [18], М. Фоміна [7, 19], А. Скрипник [15], Ю. Самаєва [14] та ін.

На міжнародному рівні Україна набула репутації надзвичайно корумпованої держави, про що свідчить низка міжнародних рейтингів. Актуальність теми дослідження зумовлена низькими результатами боротьби з корупцією в Україні і пов'язаним із цим зростанням загрози національній безпеці. Це ставить перед економічною наукою завдання системного дослідження корупції як особливої форми економічних відносин, її суті, причин і умов відтворення.

Для побудови ефективної системи заходів зниження рівня корупції необхідно сформувати теоретичний апарат її дослідження як особливої форми економічних відносин, розробити відповідний інструментарій боротьби з корупційною економічною активністю, що й зумовило вибір теми дослідження.

Розділ 1. Теоретичні аспекти аналізу корупції як системного явища в Україні

Серед руйнівних процесів в Україні корупція займає важливе місце. Вона стала основним чинником стагнації і кризи економіки, перетворилася на серйозну загрозу верховенству закону, демократичним перетворенням і правам людини, призвела до важких соціальних наслідків, підриває довіру до влади, веде до деградації соціуму, політичних і соціально-економічних відносин, завдає серйозної шкоди іміджу і престижу України на міжнародній арені.

Корупція і тіньова економіка супроводжують розвиток будь-якої держави незалежно від її соціально-економічного, політичного, суспільного устрою. Наприклад, перша згадка про боротьбу з корупцією відноситься до другої половини XXIV ст. до н. е. (шумерське місто-держава Лагаш).

Корупція з'явилася з появою держави. Хабарництво як злочин, що передбачав суворе покарання, згадується у зведенні законів Вавилону «Кодекс Хаммурапі» (2200 р. до н. е.). Незважаючи на те що вже на ранніх етапах свого розвитку людське суспільство вважало корупцію соціальним злом, у низці держав відношення до неї було відносно лояльним, а в окремих країнах корупція взагалі була легалізована.

Згідно із записами літописців, хабарі з'явилися ще у Стародавній Русі, і відразу з ними почали рішучу боротьбу. До XVIII ст. чиновники на Русі жили завдяки так званим «годуванням», або «подношенням». У радянські часи корупція проявлялася у вигляді статусної ренти, якою могла скористатися передусім партійна номенклатура.

На сучасному етапі розвитку Української держави корупція набула характеру системного соціально-економічного явища.

Однак традиційно корупція розглядалася перш за все як моральна, потім – як правова, і лише в 70-х роках XX ст. корупція почала досліджуватися як економічна категорія в рамках теорії ренти [13]. Корупційні економічні відносини розвиваються тоді, коли економічні інтереси суб'єкта, який має потенційні можливості для одержання статусної ренти, не можуть бути задоволені в межах діючих норм і обмежень.

У сучасній економічній літературі найбільш поширеними є підходи, у межах яких корупція розглядається як:

Види корупції

Критерії	Види корупції
Хто зловживає службовим становищем	– Побутова – Політична – Ділова
Хто виступає ініціатором корупційних відносин	– Вимагання хабарів керівною особою – Підкуп з ініціативи прохача
Хто дає хабар	– Індивідуальний хабар – Підприємницький хабар – Кримінальний підкуп
Форма вигоди особи, що отримала хабар	– Грошовий хабар – Обмін взаємними послугами (патронаж, непотизм)
Цілі корупційних відносин із погляду хабародавця:	– Прискорювальний хабар – Гальмівний хабар – Хабар заради «добрих відносин»
Ступінь централізації корупційних відносин	– Децентралізована корупція – Централізована корупція «знизу – вгору» – Централізована корупція «згори – вниз»
Рівень поширення корупційних відносин	– Верхівкова корупція – Низова корупція – Міжнародна корупція
Ступінь регулярності корупційних відносин:	– Епізодична корупція – Систематична (інституційна) корупція – Клептократія (корупція як невід’ємний компонент владних відносин)

– форма економічної поведінки, яка вибирається з існуючого (доступного) набору альтернатив;

– будь-які дії індивіда, державної установи, приватної компанії, які порушують закон або підривають довіру до нього з метою отримання прибутку або іншої вигоди;

– використання службового становища та суспільних фондів для підвищення особистого добробуту і добробуту своєї сім’ї та близьких родичів.

Отже, корупція – це складне політичне, економічне, соціальне, етичне явище. Концепції корупції є скоріше не альтернативними, а взаємодоповнюючими.

Значна кількість економічних досліджень, присвячених феномену корупції, акцентує увагу на існуванні тісного взаємозв’язку між високим рівнем корупції в суспільстві і непропорційно високими доходами незначної групи осіб і одночасно зростаючою бідністю більшості населення країни [13; 24].

Основні підходи до інтерпретації поняття корупції

Концепція	Короткий зміст
Раціоналістичний підхід (економіка злочинності)	Індивід зважує всі витрати і блага своїх злочинних дій і раціонально вирішує вчинити злочин, якщо очікувана корисність подібних дій вища, ніж якби він залишився законослухняним і витратив свій час і ресурси іншим способом.
Теорія рентоорієнтованої поведінки	Економічна рента – плата за ресурси понад максимальну величину альтернативних витрат за монопольного використання цих ресурсів. Рентоорієнтована поведінка – зусилля, спрямовані на здійснення державного втручання в ринковий розподіл ресурсів із метою привласнення штучно створених таким чином доходів у вигляді ренти. Під корупцією розуміють форму нелегальної рентоорієнтованої поведінки.
Інституціональний підхід	Корупція – контрактна взаємодія між економічними агентами з метою зловживання позицією заради приватної вигоди.
Модель «принципал – агент»	Корупція існує завдяки асиметричності інформації та високим витратам моніторингу за діяльністю агента – чиновника.
Теорія опортуністичної поведінки	Корупція – приватний випадок опортуністичної поведінки
Класичний лібералізм	Корупція як «провал держави» і як «провал ринку», як «суспільне антиблаго», яке приносить шкоду всім членам суспільства (негативні екстерналії)

Ми поділяємо точку зору Р. Клітгарда, який на протязі десятиріч вивчав феномен корупції [22; 23] й описує схильність до корупції як формулу, що включає низький рівень ризику, помірне покарання і великий зиск:

Корупція = Монополія + Свобода дій – Підзвітність.

Із функціонального погляду корупцію можна описати як:

- 1) використання державної влади в особистих інтересах;
- 2) загальне поняття, яке відображає значну кількість різних типів поведінки, включаючи прямі крадіжки (коли грошові засоби із державних фондів або державна власність використовується чиновниками для свого збагачення) і особисту зацікавленість (коли корумпований чиновник отримує особисту фінансову вигоду в результаті рішень, які він приймає, в межах виконання службових обов'язків).

Чинники корупції

Типи чинників	Чинники
Фундаментальні	Недосконалість економічних інститутів та економічної політики; недосконалість системи прийняття політичних рішень, нерозвиненість конкуренції, надмірне державне втручання в економіку, монополізація окремих секторів економіки, контроль держави над ресурсами, низький рівень розвитку громадянського суспільства, неефективність судової системи.
Правові	Слабкість закону, відсутність чіткої законодавчої бази та занадто часта зміна економічного законодавства, недотримання норм міжнародного права, неадекватні міри покарання за корупційні угоди, можливість впливати на судові рішення, наявність норм, які дозволяють суб'єктивне трактування нормативних актів.
Організаційно-економічні	Слабкість системи контролю над розподілом державних ресурсів (особливо природних), громіздкий та неефективний бюрократичний апарат, відносно низька оплата праці службовців, дискримінація в доступі до інфраструктурних мереж, жорсткий торговельний протекціонізм (тарифні та нетарифні бар'єри), інші форми дискримінації.
Інформаційні	Непрозорість державного механізму, інформаційна асиметрія, відсутність реальної свободи слова і друку, наявність офшорних зон, відсутність досліджень проблеми корупції.
Соціальні	Кланові структури, традиції непотизму, експлуатація «дружніх зв'язків», блат, традиція «дарування» подарунків-хабарів, низький рівень освіти та грамотності.
Культурно-історичні	Сформована система норм бюрократичної поведінки; масова культура, яка формує поблажливе відношення до корупції; особливості історичного розвитку; надання невеликого значення поняттям чесності та честі.

Дослідники визначають, що сьогодні корупція існує в різних галузях економіки багатьох країн і є одним з основних чинників, який перешкоджає їх розвитку [20; 21]. Отже, корупційний складник економічної діяльності є небезпечною проблемою і вимагає детальної оцінки ряду взаємодій (особливо в державному секторі) з позиції наявного корупційного складника.

Можна виділити основні ознаки корупційних дій:

- взаємна угода учасників дії;
- існування взаємних зобов'язань;

- одержання певних переваг для обох сторін;
- прийняття рішення, яке порушує закон або суперечить моральним стандартам;
- свідоме підпорядкування суспільних інтересів особистій вигоді;
- обидві сторони намагаються приховати свої дії.

Аналізуючи негативний вплив корупції на економічне зростання, передусім необхідно зазначити, що це відноситься до середнього і великого бізнесу, а також до сфери державних інвестицій, коли відбувається серйозне перевищення вартості проєктів унаслідок того, що учасники корупційних відносин одержують як дохід певну частину бюджетних засобів. Це є негативним чинником навіть тоді, коли програма успішно реалізована, оскільки у цьому разі дохід корупціонерів забезпечується за рахунок добропорядних платників податків, що є основним і небезпечним побічним ефектом корупції [4; 13].

Ціла низка експертів відзначає такі негативні наслідки корупції:

- ослаблення ролі закону;
- зменшення довіри економічних агентів до держави;
- сповільнення економічного зростання;
- збільшення соціальної нерівності;
- зниження ділової активності;
- погіршення інвестиційного клімату [10; 22; 24].

Отже, можна стверджувати, що наслідком корупції є формування непродуктивних моделей поведінки як державного сектору, так і бізнес-структур, оскільки корупційні дії спричиняють обмеження конкуренції, зниження темпів і якості економічного зростання.

Водночас спостерігається збільшення попиту на корупційні послуги, що свідчить про те, що такі моделі поведінки стають усе більш розповсюдженими серед економічних агентів, особливо в країнах із несформованим ринком. Основна причина полягає в тому, що корупція дає змогу отримувати більш високі доходи порівняно з легальними формами ведення бізнесу. Усе це ослаблює стимули інвестувати в реальний сектор економіки. Це надзвичайно актуально і для української економіки в умовах нестабільного макроекономічного прогнозу, коли неухильно зростає кількість бюджетних проблем.

За оцінкою МВФ, щорічна сума хабарів у світі становить 2 трлн дол. США, а Європейська Комісія у 2013 р. оцінила щорічні втрати економіки від корупції в країнах – членах ЄС приблизно в 120 млрд євро [26].

Явище корупції в Україні відображає внутрішні суперечності соціально-економічного устрою країни. Більше того, необхідно зазначити, що корупція в Україні виникає і відтворюється у специфічних умовах. При цьому достатньо очевидно є наявність тісного зв'язку між корупцією і тіньовою економікою: без нелегальних трансакцій і втечі від

податків значна частина бізнесу (особливо малого) не змогла би платити хабарі та «винагороди».

До корупційних проявів, згідно з чинним законодавством, відносяться:

- зловживання владою і службовим (офіційним) становищем;
- отримання хабара;
- комерційний підкуп;

– інше незаконне використання особою свого службового становища всупереч законним інтересам суспільства і держави для отримання вигоди у формі грошей, цінностей, іншої власності.

Основний принцип корупційних відносин полягає у тому, що вчинені корупційні дії вигідні обом сторонам.

Корупція як вибір раціональних агентів аналізується в межах неокласичної теорії, яка розглядає корупцію як своєрідний тіньовий податок на приватний сектор, а одержується цей податок політиками і чиновниками внаслідок монополії на прийняття важливих для бізнесу рішень. При цьому корупція (як і будь-який інший вид злочину) є досить ризикованою діяльністю, оскільки той, хто підкупує або бере хабарі, ризикує бути пійманим і засудженим.

Дослідники аналізують моделі, побудовані на порівнянні очікуваної вигоди і можливих утрат від корупційних дій. Якщо очікувана користь більше нуля, це стає стимулом для корупції, і навпаки [22].

Представники неокласичного напряму як основні шляхи зменшення корупції пропонують різноманітні санкції (штрафи, конфіскацію власності), які можуть розглядатися як реальні втрати від корупційних дій.

Який ефект приносять заходи влади проти корупції? Висока ймовірність бути спійманим скорочує обсяги корупційних послуг, але збільшує розмір хабара. Навпаки, залежність покарання від розміру хабара скорочує розмір останнього, але збільшує їх кількість.

Неокласичні моделі не враховують «включеність» індивіда в соціальне оточення і не звертають увагу на такі чинники, які впливають на потенційних учасників корупційних угод, як мораль і суспільне засудження злочинної поведінки.

На відміну від неокласики в межах інституціонального підходу корупція досліджується як взаємодія людей у соціальному середовищі, у зв'язку з чим основними чинниками, що стримують корупцію, називають:

- ідеологію;
- професійну етику;
- корпоративну культуру;
- сімейні традиції;
- релігію;
- соціальні норми.

При цьому найбільше значення надається соціальним нормам, згідно з якими корупційна поведінка може бути виправдана або відхилена. Водночас соціальні норми надзвичайно інертні, їх зміна є довготривалим процесом. На нашу думку, саме відсутність суспільного засудження, масове розповсюдження «низової», «побутової» корупції призвели до розквіту системної корупції в Україні.

Одним з основних проявів корупційної діяльності є формування корупційної ренти. Термін «рента» широко використовується в економічній теорії і застосовується до факторів виробництва: праці, землі, капіталу. Утворення ренти пов'язане з володінням рідкісним ресурсом і з його обмеженою пропозицією. Таким ресурсом для корупціонерів різних рівнів державної влади виступає доступ до державних ресурсів (включаючи інвестиційні та фінансові ресурси) [24]. Системна корупція має можливість гарантувати бізнесу отримання державного або муніципального замовлення, забезпечивши тим самим стабільне джерело фінансування його підприємницької діяльності (за допомогою виграного тендера, участі в реалізації відповідної програми або конкретного інвестиційного проекту). Корупція часто навмисно створює перешкоди бізнесу, штучно обмежуючи їх пропозицію і вилучаючи при цьому значну вигоду. Таке становище можна порівняти із ситуацією, яка в економічній теорії визначається як формування монопольного прибутку або монопольної ренти.

Існування системної корупції можна порівняти з умовами закритої монополії, бар'єрами, нормативними актами, політичними лобі. Закрита монополія гарантує одержання чистого економічного прибутку, яка в даному разі і перетворюється на корупційну ренту. Розмір корупційної ренти залежить, з одного боку, від «ринкової ціни» контрактів, які надаються бізнесу владними структурами, з іншого – на них впливає розмір витрат, пов'язаних із пошуком корупційної ренти. У цьому разі до витрат закритої монополії відносяться судові витрати, які виникають у силу низки обставин, викликаних «незадоволенням» приватного бізнесу, утриманням лобістів різних гілок влади.

В умовах монопольної поведінки представників державної влади закономірними є відсутність ресурсів – субститутів, неефективне розміщення наявних природних ресурсів, доступних в умовах закритої монополії тільки в обмеженому обсязі (за постійної еластичності попиту на них).

Джерелом монопольної влади системної корупції слід уважати високу концентрацію корупціонерів різних рівнів державної влади, а також захоплення ними і контроль над розподілом значної частини державних ресурсів. Із курсу політичної економії відомо, що закриті монополії є найбільш серйозною загрозою ринку, їх функціонування викликає формування чистих витрат валового продукту (внутрішнього і регіонального).

На думку багатьох учених, корупція стала причиною і наслідком функціонування тіньової економіки, що спричинило суттєву майнову диференціацію суспільства, падіння моральності і деградацію суспільно-політичного життя [4; 7; 18].

Розділ 2. Деструктивний вплив корупційно-тіньових відносин на розвиток суспільства

На етапі переходу до ринкової економіки головними цілями перетворень в Україні проголошувалися зростання ефективності суспільного виробництва та його соціальна спрямованість. Однак практика показує, що реалізована ринкова модель не змогла забезпечити необхідних умов для подальшого ефективного економічного і соціального розвитку. Одними з головних причин є непродумана політика держави у сфері реформування економічних відносин, лібералізація господарського життя й управління, що сприяло масштабному розвитку в суспільстві тіньових економічних процесів.

Протягом століть тіньова економіка, породжена товарно-грошовими відносинами, співіснує з легальною економікою, виступаючи як специфічна система соціально-економічних відносин у межах єдиного ринкового господарства. Тіньова економіка в різноманітних її формах і обсягах має місце в усіх країнах світу (як бідних, так і високорозвинених) і сферах економічної діяльності: виробництві, обміні, розподілі та споживанні. Сьогодні вона є однією з найважливіших проблем світового співробітництва.

Тіньова економіка вирішальною мірою залежить від загального стану економіки, рівня життя населення та державних обмежень. Негативні наслідки, породжені тінізацією, очевидні. Відхід у «тінь» із легального обігу значних грошових засобів знижує ефективність кредитно-фінансової системи, заморожує ситуацію з невиплатами, погіршує інвестиційний клімат, руйнує соціальну інфраструктуру суспільства, створює умови для вивезення капіталу за кордон, сприяє розвитку організованої злочинності. Вона вносить в економічні, моральні та політичні устами суспільства багато того, що може розглядатися як посилення загроз економічній безпеці країни: високий рівень майнової диференціації населення, деформованість структури економіки, зростання нерівності соціально-економічного розвитку, криміналізація суспільства і всіх сфер господарської діяльності.

Відома аксіома, що масштаби нелегального бізнесу прямо пов'язані з низьким рівнем добробуту основної маси населення, отже, поки економічна ситуація кардинально не поліпшиться, збережеться й поживне середовище тіньової економіки. Перуанський учений Ернандо де Сото писав: «Тіньова економіка є стихійною і творчою реакцією народу на неспроможність корумпованої держави задовольняти основні потреби зубожілих мас» [16, с. 58].

Корупція в усі часи була, є й буде основним джерелом і гарантом криміналізації суспільного життя та його деградації. Не випадково у зв'язку із цим древні римляни надавали цьому поняттю таке велике значення, розкриваючи логічно зумовлений зв'язок явищ: «підкуп – псування – занепад». Він є прямим наслідком обмеження економічних свобод. Будь-які адміністративні бар'єри долаються хабарами: чим вищий бар'єр, тим більше хабарів і чиновників, які їх беруть.

В Україні корупція, як показують дослідження, набула системного характеру і стала самостійною політичною силою. Для неї зараз характерними є такі риси:

а) державна політика прямо диктується приватними інтересами осіб, які знаходяться у владі, біля влади або здатні впливати на владу;

б) додаткові та тіньові доходи становлять основу і необхідну частину доходу чиновників;

в) корупційна поведінка стала нормою економічної і правової культури;

г) виконавча влада активно використовує «тіньові» форми мобілізації доходів і стимулювання [7].

Істотне зростання тіньової економіки почалося в 2013 р., подальше збільшення тіньового сектору пов'язане із ціновими і девальваційними шоками, а також ескалацією військового конфлікту.

Головне завдання тіньової економічної діяльності полягає в отриманні доходів, які неможливо вилучити згідно з чинним законодавством країни. Отримання цих доходів і є формою вирішення суперечності між інтересами держави і окремих суб'єктів ринку, які не мають можливості реалізувати свої інтереси в процесі легальної економічної діяльності або які не бажають це зробити відкрито.

Отже, тіньова активність проявляється на стадії виникнення відносин між юридичними або фізичними особами та органами державної влади. Наявність тіньової економіки є показником неефективності економічної політики держави та надмірного регулювання.

За роки ринкових перетворень сформувалися масштабні механізми тіньових економічних відносин, склалася система кримінальної тіньової економіки, яка створює загрозу національній економічній безпеці України.

Подібна ситуація має місце й у низці інших країн. Однак практичний досвід зарубіжних країн та теоретичні дослідження вчених свідчать про те, що наслідки тіньової економічної діяльності не можна оцінювати однозначно як негативні. Деякі типи тіньових економічних відносин іноді сприяють розвитку офіційної економіки.

Таблиця 3

**Співвідношення впливу позитивних і негативних ефектів
тіньової економіки на соціально-економічний розвиток**

№ п/п	Позитивні риси	Негативні
1.	Ефективність роботи підприємств тіньового бізнесу вища, ніж ефективність легально існуючих підприємств.	Тіньова економіка деструктивно впливає на режим конкуренції, деформує механізм ринку.
2.	Учасники тіньових відносин мають можливість додаткових заробітків і збільшення своїх доходів.	Тіньові відносини деформують податкову систему країни, не забезпечують достатніх податкових надходжень у бюджети всіх рівнів.
3.	ВВП країни у цілому, як і ВРП в регіонах, де присутні тіньові явища, зростає.	Тіньова діяльність негативно впливає на стан державних фінансів, скорочує державний бюджет, деформує його структуру і бюджетну сферу.
4.	Тіньова діяльність дає можливість запобігати банкрутству приватних осіб і підприємств.	Тіньові процеси здійснюють негативний вплив на грошово-кредитну систему країни.
5.	Тіньові процеси частково згладжують перепади в економічному розвитку держави, коли ресурси між офіційною економікою і тіньовим складником перерозподіляються.	Тіньова економічна діяльність деформує макроекономічну політику держави.
6.	Тіньові доходи інвестуються у виробничу і фінансову сфери легальної економіки.	Тіньові економічні явища здійснюють негативний вплив на галузеву структуру української економіки, економічне зростання і розвиток окремих галузей.
7.	Тіньова економічна діяльність створює нові робочі місця і нові джерела доходів.	Тіньові процеси здійснюють негативний вплив на створення ефективно працюючих легальних підприємств.
8.	Тіньова економічна збільшує зайнятість населення.	Тіньова економічна активність призводить до деформації інвестиційних процесів.
9.	Тіньова зайнятість полегшує матеріальне становище всіх верств населення.	Діяльність тіньової економіки створює невидимі бар'єри для підвищення ефективності офіційно працюючих виробничих підприємств.

(Закінчення таблиці 3)

№ п/п	Позитивні риси	Негативні
10.	Тіньові відносини зменшують соціальну напругу в суспільстві, пом'якшують небажані суперечності між багатими і бідними.	Тіньові товаровиробники не вкладають засоби у фундаментальні наукові дослідження.
11.	Тіньова діяльність дає змогу згладити надмірну нерівність у доходах населення.	Тіньова економічна діяльність призводить до деформації соціальної сфери. Структура споживання деформується як наслідок несправедливого перерозподілу доходів, а також розширення ринків нелегально виготовлених товарів і послуг.
12.	–	Тіньові економічні явища негативно впливають на відтворення робочої сили в легальній економіці.
13.	–	Тіньова економічна активність наносить серйозну шкоду екології країни.
14.	–	Підприємства тіньової економіки постійно порушують права споживачів.
15.	–	Активна тіньова економічна діяльність є однією з причин корумпованості українського суспільства.
16.	–	Розмах тіньових економічних процесів негативно впливає на міжнародні економічні відносини і перспективи євроінтеграції України.
17.	–	Система неформальних відносин, встановлена в тіньовому секторі економіки, стала «каменем спотикання» на шляху реалізації українських реформ.

Проведений теоретичний аналіз соціально-економічної сутності корупційно-тіньових відносин із позиції системного підходу дає змогу зробити висновок, що категорія «корупційно-тіньові відносини» – це

специфічна форма прояву економічних відносин, які виникають між підприємцями, споживачами, представниками державних структур, державою, громадянами з приводу відносин, котрі виникають між ними, у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, що часто суперечать як суспільно визначним моральним нормам, так і чинному законодавству.

За своїм змістом корупційно-тіньові економічні відносини спрямовані на мінімізацію витрат економічної діяльності та максимізацію доходу, який не показується державі та суспільству.

На поверхні явищ тіньові економічні відносини проявляються у формі протиправних дій їх суб'єктів, оскільки вони засновані на повному або частковому ігноруванні формальних норм господарювання. Іншими словами, вони є типом економічних відносин, які функціонують у тіні формальних інститутів. Інструментом виявлення, обміну і вивчення тіньової економіки та тіньових економічних відносин є їх наукові класифікації. Такі класифікації дають змогу впорядкувати накопичені знання, з'ясувати основні ознаки загального й особливого в досліджуваних корупційно-тіньових відносинах, закономірності формування, трансформації та розвитку, а також їхні основні соціальні функції.

Сутність і спрямованість тіньових економічних відносин є результатом тривалого економічного і соціального розвитку і зумовлені низкою об'єктивних та суб'єктивних передумов і чинників.

У науковій літературі існують різні підходи до систематизації та класифікації умов, передумов і факторів формування і розвитку тіньової економіки, тіньових економічних відносин.

Низка авторів виділяє три групи чинників, які сприяють розвитку тіньової економіки:

Перша група – економічні чинники (високі податки (на прибуток, податок на доходи фізичних осіб та ін.); реструктуризація сфер господарської діяльності (промислового та сільськогосподарського виробництва, послуг, торгівлі); криза фінансової системи і вплив її негативних наслідків на економіку у цілому; недосконалість процесу приватизації; діяльність незареєстрованих економічних структур).

Друга група – соціальні чинники (низький рівень життя населення, що сприяє розвитку прихованих видів економічної діяльності; високий рівень безробіття і орієнтація частини населення на одержання доходів будь-яким способом; нерівномірний розподіл ВВП).

Третя група – правові чинники (недосконалість законодавства; недостатня діяльність правоохоронних структур із запобігання незаконній та кримінальній економічній діяльності; недосконалість механізму координації з боротьби з економічною злочинністю).

Західні вчені виділяють такі основні причини, які визначають динаміку і масштаби розвитку тіньових економічних відносин:

- податковий тиск;
- розмір отримуваного доходу;
- тривалість робочого часу;
- масштаби безробіття;
- роль державного сектору.

Значну роль у формуванні тіньової економіки відіграють і соціокультурні чинники, включаючи історично сформований правовий нігілізм. Джерелом розвитку і трансформації системи тіньових економічних відносин є її внутрішні суперечності. Вихідна соціально-економічна суперечність, яка лежить в основі трансформації і розвитку тіньових економічних відносин, – суперечність між характером регулюючого впливу держави на формування умов для здійснення господарської діяльності та зростаючими і постійно змінюваними потребами підприємництва в розвитку ефективного бізнесу і задоволенні своїх та суспільних соціально-економічних інтересів.

Згідно із цим протиріччям, спочатку змінюються і розвиваються нові економічні відносини, які «не вписуються» в існуючу систему регулюючого впливу держави, а потім у результаті цих змін створюється нова адекватна прогресивним економічним відносинам система їх державного регулювання.

Корупція перетворилася на системоутворюючий чинник у процесі зрощування функцій приватного бізнесу і державного управління. Та обставина, що в корупції беруть участь і влада, і бізнес, перетворює антикорупційну боротьбу у винятково складний напрям державної політики.

Специфічні чинники, які визначають характер розвитку корупційних економічних відносин в сучасній Україні, з одного боку, зумовлені історичними умовами (терпиме відношення в суспільстві до корупції в поєднанні з низьким рівнем правової грамотності населення; існування в Україні неформального «стихійного» громадянського суспільства, яке має більш значний вплив, аніж впроваджувальні в українську практику західні моделі громадянських інститутів; широкий спектр дискреційних повноважень чиновників), а з іншого – зумовлені соціально-економічними реаліями українського суспільства (масштабністю тіньової економіки; неефективністю формальних інститутів; високим рівнем соціальної нерівності; низьким рівнем розповсюдження безготівкових форм розрахунків, незадовільні умови для реалізації економічних інтересів державних службовців різного рівня).

До негативних економічних наслідків корупції у сучасній економічній літературі належать:

- наростання обсягів тіньової економіки в умовах скорочення податкових доходів бюджетів усіх рівнів;

Наслідки системної корупції

Політична сфера	Економічна сфера	Соціальна сфера
Неможливість здійснення демократичних принципів	Неефективний розподіл і використання державних засобів і ресурсів	Зростання соціальної нерівності, бідність
Зміщення цілей політики від загальнонаціонального розвитку до забезпечення панування олігархічних угруповань	Високі часові та матеріальні витрати для ведення бізнесу; зростання фінансових і комерційних ризиків	Неспроможність влади вирішувати соціальні проблеми через «відкати» на шкоду бюджетній сфері
Порушення принципу верховенства закону	Пошук ренти за рахунок втрат у матеріальному виробництві	Посилення організованої злочинності
Неефективність політичних і судових інститутів	Викривлення (підвищення) цін	Безкарність злочинів
Зменшення довіри до влади, відчуження її від суспільства	Зниження конкуренції і втрати економічного розвитку	Становлення мафіозних угруповань
Падіння престижу країни	Зростання тіньової економіки, податкові втрати	Дискредитація права в очах суспільства
Зникнення реальної політичної конкуренції	Погіршення інвестиційного клімату, зниження інвестицій	Морально-етичні норми втрачають значення
Фіаско держави	Зниження ефективності економіки країни у цілому	Зростання диференціації доходів, соціальної напруги

- утрата довіри економічних суб'єктів до можливостей влади визначати і забезпечувати правила гри на ринку;
- зниження ефективності конкурентних механізмів ринку і дискредитація ринкової конкуренції;

– підвищення цін шляхом корупційних накладних витрат, які перекладаються на покупців;

– нераціональне використання бюджетних коштів під час розподілу державних і муніципальних замовлень, пільг, гарантій, субсидій.

Відтворення корупції викликає такі соціальні наслідки: дискредитацію праворегулятора взаємодії держави і суспільства; відволікання значних ресурсів із бюджету держави від соціального облаштування; зростання соціальної нестабільності в суспільстві; наростання економічних і політичних ризиків організації бізнесу, які погіршують інвестиційний рейтинг України у світі.

Алгоритм успішної протидії з боку держави і суспільства корупції та тіньовим економічним відносинам:

1) легітимна еліта суспільства і держави;

2) ідеали і моральні установки, адекватні стану суспільства і його прогресивному розвитку, повинні насаджуватися у суспільну свідомість;

3) оздоровлення прозорих відносин суспільства, у тому числі у сфері економіки, надання їм потужного імпульсу стійкого прогресивного розвитку;

4) реформування нормативно-правової бази держави під кутом зору приведення її у відповідність з ідеалами та моральними установками, з одного боку, і реальними життєвими, у тому числі економічними – з іншого;

5) ослаблення тіньової сфери суспільства, тіньової сфери економіки;

б) ослаблення тіньових еліт і тіньових центрів влади;

7) ліквідація коренів тіньових і кримінальних сфер життєдіяльності суспільства, в тому числі і економічної.

Сьогодні CPI (Corruption Perceptions Index – індекс сприйняття корупції) України погіршився і становить 30 балів зі 100 можливих, що на два бали менше, ніж минулого року. Згідно з оцінкою Transparency International в The Global Corruption Barometer 2019 Україна посідає 126-е місце зі 180 країн. Минулого року країна була із 32 балами, на 120-му місці серед 180 країн [26].

Зволікання з реальним покаранням хабарників, а також збільшення корупційного складника у стосунках бізнесу та влади не дають Україні зробити рішучий крок уперед за показниками CPI. І через шість років після Майдану гідності Україна залишається найкорумпованішою країною Європи. Умови для ведення довгострокового бізнесу є складними. Основні причини – корумпований протекціонізм і злиття політичних та бізнес-інтересів. Україна так і не пододала межу «корупційної ганьби», залишається в клубі тотально корумпованих держав.

Висновки

Корупція, яка в Україні набула загрозливих масштабів, руйнує соціально-економічну систему зсередини страшніше за зовнішню агресію. Породжувана нею тотальна недовіра мільйонів громадян до влади, правоохоронних органів і судів в Україні яскраво ілюструє, чим закінчується ситуація, коли матеріальні інтереси значать більше, ніж закон, коли винні у скоєнні злочину звільняються від відповідальності. Безкарність злочинців у середовищі вищих посадових осіб є поживним ґрунтом корупції, що пронизала всі гілки влади згори донизу. Сьогодні корупція в державі, яка веде оборонну війну, стала однією з головних загроз національній безпеці України.

Активному поширенню корупції сприяють такі чинники:

- недосконалість правового поля, яке не спрямоване на боротьбу з причинами корупції;
- недостатня відповідальність чиновників за вчинення протиправних дій;
- монополізація бізнесу – олігархічні клани перерозподіляють між собою бізнес-ресурси й усувають здорову конкуренцію та прозорість;
- незахищеність прав власності;
- окупація бізнесу корумпованою бюрократією;
- толерантне ставлення до корупції з боку громадськості;
- неефективна система боротьби з корупцією – джерелом корупції в Україні є вже сама боротьба з корупцією.

Очевидно, що корупція як системне явище потребує, відповідно, і системних засобів протидії. Саме на це повинні бути спрямовані зусилля і законодавчі ініціативи прогресивної частини суспільства та депутатського корпусу. Чинне антикорупційне законодавство передбачає адекватні заходи протидії злочинності, але при цьому ним не забезпечено головне – невідворотність покарання для корупціонерів, починаючи з верхівки «піраміди».

Корупція є соціально-економічним явищем, похідною стану економічного, політичного і культурного життя в країні. У зв'язку з розвитком трансформаційних процесів корупція стала системним чинником розвитку, що веде до поглиблення соціально-економічної кризи. Корупція має не тільки економічний, а й соціальний характер, тому що виникає в результаті формування неформальних соціальних зв'язків.

Корупційно-тіньові відносини – це системне явище господарювання асоціальної природи з різного роду інтенсивності соціальної небезпеки, вони є формою кризи державного управління економікою і виявляються у розвитку дисфункціональності останнього. Варто зазначити, що всі ланки тіньової економіки є не просто окремими зонами кризового управління, а утворюють саме асоціальну систему тіньової економіки з органічно пов'язаними внутрішніми механізмами. Таким чином, аналіз корупційно-тіньових відносин має велике значення для розуміння закономірностей механізмів суспільного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Аккерман С. Коррупция и государство: Причины, следствия, реформы / пер. с англ. О.А. Алякринского. Москва : Логос, 2003. 356 с.
2. Варналій З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 1. С. 46–51.
3. Волошенко А.В. Економічна корупція як інституція системно-руйнівного характеру. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 5. С. 78–88.
4. Ечмаков С.М. Теневая экономика: анализ и моделирование. Москва : Финансы и статистика, 2004. 408 с.
5. Иванов Ю.Б. Тіньова економіка в контексті кризи державного управління. *Проблеми економіки*. 2010. № 4. С. 21–24.
6. Исправников В.О. Теневая экономика : научно-методическое пособие. Москва : Инфра, 2007. 321 с.
7. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект : монографія / М.В. Фоміна та ін. ; кер. авт. колективу і наук. ред. М.В. Фоміна. Донецьк : ДонНУЕТ, 2012. 333 с.
8. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження : монографія / кер. авт. кол. доц. І.О. Ревак. Львів : Львівський ДУВС, 2011. 220 с.
9. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика : монографія. Київ : Київський університет, 2008. 239 с.
10. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы. Москва : ЦЭМИ РАН и РЭШ, 1999. 37 с.
11. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Київ : Кондор, 2005. 614 с.
12. Пустовійт Р.Ф. Институціональні фактори клептократичної економіки. *Економіка України*. 2015. № 12. С. 26–38.
13. Роуз-Аkkerман С. Коррупция и государство : причины, следствия, реформы / пер. с англ. О.А. Алякринского. Москва : Логос, 2003. 356 с.
14. Самаєва Ю. Шоу корупційного абсурду. *Дзеркало тижня*. 2016. № 41.
15. Скрипник А. Детермінанти корупції в Україні. *Економіка України*. 2009. № 4. С. 29–43.
16. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / пер. с англ. Б. Пинскер. Москва : Catallaxy, 1995. С. 320.
17. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / за ред. З.С. Варналія. Київ : НІСД, 2006. 576 с.
18. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : аналітична доповідь / Т.А. Тищук та ін. ; за заг. ред. Я.М. Жаліла. Київ : НІСД, 2011. 96 с.
19. Фоміна М.В. Корупційно-тіньові відносини: політекономічний аспект. *Економічний Нобелівський вісник*. 2014. № 1(7). С. 471–478.
20. Alatas S.H. Corruption: its Nature, Causes and Consequences. Aldershot : Avebury, 1990. Ch. 1.
21. Feige E.L. Underground Activity and Institutional Change: Productive, Protective, and Predatory Behavior in Transition Economies. In Nelson, Tilley, Walker (eds) Transforming Post-Communist Political Economies. National Academe Press, Washington D.C., 1997. P. 19–34.
22. Klitgaard R. Controlling Corruption: a study of corruption and how to reduce it in developing countries. University of California Press, Berkeley, 1988.
23. Klitgaard R., Maclean-Abaroa R., Lindsey Parris H. Corrupt Cities: A Practical Guide to Cure and Prevention. ICS Press and World Bank Institute, 2000.
24. Sanjeev C., Davoodi H., Alonso-Terme R. Does Corruption Affect Income Inequality and Poverty? IMF Working Paper 76, 1998.
25. Scheider K. The Shadow Economy in Europe. ATKearney. Johannes Kepler / Universitat Linc. JKU. 2013.

26. Transparency International 2019: Report. Corruption Perceptions Index 2019.
URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2019/> (дата звернення:
02.07.2020).